ВІСНИК ЛЬВІВ. УН-ТУ *VISNYK LVIV UNIV.*
Серія географічна. 2006. Вип. 33. С. 160–165 *Ser. Geogr. 2006. N 33. P. 160–165*

УДК [911+551.4]:[574+504]

ЕКОЛОГІЧНІ НАПРЯМИ У ГЕОГРАФІЇ: ПРОБЛЕМИ ВІДПОВІДНОСТІ НАЗВ ЗМІСТОВІ

О. Колтун

Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Дорошенка, 41, м. Львів, 79000, Україна
E-mail: oksana_koltun@ukr.net

Проаналізовано визначення екології, соціоекології і соціальної географії, екологічних дисциплін геолого-географічних наук. Обґрунтовано необхідність звуження рамок поняття "екологічний" та запровадження нового терміна для означення галузі про зв'язки в системі суспільство–довкілля – ойкуменіки.

Ключові слова: географія, екологія, соціоекологія, ойкуменіка.

У сучасних природничих і гуманітарних дисциплінах простежується надмірно часте використання одних і тих самих слів для означення нових напрямів і галузей, зокрема, одним із найбільше вживаних є термін "екологія". Постає питання: чи не ліпше знайти інші відповідники, а не експлуатувати без потреби модне слово, головно, коли йдеться не про антропогенний вплив як чинник існування і розвитку живих організмів, а про взаємодію суспільства і його матеріальних надбань, навіть про взаємодію окремої людини і суспільства?

Аналіз досліджень і публікацій засвідчує, що сумнів має підстави хоча б тому, що є дуже багато підходів до визначень змісту, предмета, об'єкта, завдань екології, соціоекології, екології культури, екологічних дисциплін у геолого-географічних науках тощо. Наприклад, В. Крисаченко зазначив про такі головні трактування сутності екології: 1) наука про взаємини організмів з довкіллям; 2) наука про функціонування екосистем різного рівня організації; 3) комплексна наука про довкілля біосистем; 4) система знань про взаємини об'єктів реальності з якимось одним, центральним об'єктом; 5) наука про унікально-космічний статус людини як виду в біосфері; 6) наука про взаємовідносини біосистем з природним довкіллям, яке визначає просторові та часові параметри їхнього існування та розвитку (наведено за [13, с.16–17]).

У закордонній науці наштовхуємося на подібні речі. Незважаючи на поширене тлумачення екології як біологічної науки в англомовних виданнях 70-х років XIX–60-х років XX ст., Ф. Клементс і В. Шелфорд (*F.E. Clements, V.E. Shelford*) у 1939 р. запропонували термін "біоекологія", щоб уникнути непорозумінь, пов'язаних із вживанням назви "екологія" у біології, соціології, географії; у 1923 Г. Берроуз (*H.H. Barrows*) визначив географію як науку про екологію людини, розуміючи під цим зв'язок між людиною і середовищем [14, с. 301].

Неспеціалізоване видання, яке, проте, відображає загальні уявлення про зміст термінів, – "Великий тлумачний словник сучасної української мови" – чітко дає зрозу-

© Колтун О., 2006

міти, що екологія – це 1) зв'язок між організмами й довкіллям, 2) розділ біології, де вивчають зв'язки між організмами і навколишнім середовищем [2, с. 256]. Таке ж визначення є й у відомій англомовній енциклопедії "Британніка" [20, с. 354].

Останнє з наведених визначень максимально близьке до визначення 1866 р. Е. Геккеля (*E. Haeckel*), автора терміна "екологія": "Під екологією ми розуміємо науку про зв'язки організмів з навколишнім середовищем, куди ми зараховуємо в широкому розумінні всі умови існування" (наведено за [7, с. 3]). Отже, щоб говорити про екологію, необхідні: 1) живі організми (одиничні і згруповані у різнорангові спільноти); 2) абіотичні і біотичні чинники їхнього існування; 3) зв'язки між першими і другими.

Однак за останні 30 років чимало зроблено для розширення первісного змісту. Вже у 1986 р. Ю. Одум писав: ,,Екологія – цілісна дисципліна, що зв'язує природничі й гуманітарні науки. Зберігаючи міцні корені в біологічних науках, вона не може бути віднесена цілком до них. Екологія – точна наука у тому розумінні, що використовує концепції, методи й прилади метематики, фізики, хімії та інших природничих наук. Але водночас вона гуманітарна наука, оскільки на структуру й функцію екосистем дуже сильно впливає поведінка людини" (наведено за [13, с.17]). У цій цитаті простежуємо прагнення створити наднауку, яка б узагальнила й перевершила в універсальності всі інші. Крім того, екології приписують двоєдиність (і природнича наука, і гуманітарна водночас), яка дотепер була властива географії і неодноразово породжувала з цього приводу дискусії. І це тоді, коли географію починають ігнорувати. Зокрема, у низці видань останніх років, що стосуються концепцій і філософських основ сучасного природознавства, нема згадки про географію [1, 3, 11]. Тому не можна не зважати на небезпеку розчинення географічної проблематики у так званій екологічній.

Першочерговим невирішеним завданням, на нашу думку, є визначення меж функціонування понять "екологія", "екологічний". У цьому дослідженні ми спробуємо їх окреслити та знайти влучні назви-відповідники змістові географічних дисциплін, для позначення яких ці поняття вживають.

Взаємодією суспільства і природи сьогодні займаються багато традиційних і нових, переважно міждисциплінарних напрямів. До таких напрямів належить і соціальна екологія (соціоекологія), що досліджує відношення між людськими угрупованнями і навколишнім географічно-просторовим, соціальним і культурним середовищем, прямий і опосередкований вплив виробничої діяльності на довкілля, екологічне діяння антропогенних, особливо урбанізованих ландшафтів, інших екологічних чинників на здоров'я людини, генофонд людських популяцій тощо; проблеми соціальної екології вивчають у рамках історичної географії, яка досліджує зв'язки між етнічними групами і довкіллям [10, с. 325–326]. Ті ж автори вважають, що соціоекологія подає всебічний аналіз природного сердовища як складної, диференційованої системи, різноманітні компоненти якої перебувають у динамічній рівновазі, розгляд існуючих біогеоценозів земної біосфери як екологічної ніші людства, пов'язування довкілля і діяльності людини в єдину систему природа–суспільство, постановку питання щодо керування і раціоналізації цієї системи [10, с. 327].

Інші дослідники окреслюють соціоекологію як сферу знання, в якій людство і природу в умовах техногенної цивілізації розглядають як єдину систему [13, с. 150].

Наведені визначення породжують низку питань, які стосуються місця і значення людини у світобудові. Якщо ми визнаємо себе вершиною еволюції Землі, то навряд чи маємо на увазі, що людина – фізичне тіло з інстинктами. Найдосконалішими можна визнати лише наші розумові здібності та духовний світ. Тоді стає очевидним неприпус-

тимість прирівнювання організованих інстинктом угруповання бджіл, парнокопитних, навіть вищих мавп до людських спільнот. Очевидно, якщо таке прирівнювання допускають, то ми повернемося до соціал-дарвінізму, який поширював біологічні закони, особливо природного відбору, на суспільство.

З іншого боку, акцентуючи увагу на довкіллі (наприклад, вивчення впливу виробничої діяльності на *довкілля*), ми теж відходимо від екології, бо ставимо у центр не зв'язки між організмами і довкіллям, а один з носіїв цих зв'язків. Довкіллям як таким (природою, географічним середовищем) займаються інші галузі, передусім, географія.

Зрозуміло, що антропогенний вплив на довкілля існує, він охоплює значні за площею території, однак навряд чи всеохопний, і за тими ж енергетичними параметрами йому далеко до сонячного випромінювання чи внутрішньоземних процесів. Різновиди цього впливу вивчає низка галузей геолого-географічних наук (антропогенне ландшафтознавство, антропогенна геоморфологія, інженерна геологія та ін.).

Один з популяризаторів соціальної екології в СРСР – Е. Гірусов – у 1976 р. зазначив, що назва цієї галузі має внутрішні суперечності, її сприймають інколи як біологізацію суспільних явищ, проте визнав таке сприйняття неправильним, бо з біології взято суто термін, який означає буквально науку про довкілля. Далі він писав: "Додаючи поняття "соціальна", ми наголошуємо, що маємо на увазі середовище, яке оточує суспільство. Тоді від біологічної науки, окрім терміна, залишаються лише деякі досить загальні положення, що торкаються взаємодії будь-якої живої істоти (у цьому випадку – людини) з довкіллям" [4, с. 9]. Важко погодитися з Е. Гірусовим, що спільні слова у назвах наук не породять однаковий контекст, крім того, наукою суто про довкілля у буквальному значенні є інвайронментологія (назву запропонував І.Г. Черваньов [17]), але не екологія.

Ще далі пішли у тлумаченні змісту екології культури, яка спрямована на пошук шляхів збереження і відновлення різноманітних компонентів культурного середовища, створеного людством упродовж його історії (пам'ятки архітектури, ландшафти тощо) [10, с. 326]. Тут узагалі не йдеться про природну складову, то яка ж це екологія?

Ми навели визначення соціальної екології ще й з іншої причини: порівняти їх з визначенням соціальної географії (*Social Geography*) у закордонній, зокрема англомовній літературі. Вперше цей термін використав К. Валло (*C. Vallaux*) 1908 р., і в наступні півстоліття невід'ємною, а то й головною складовою соціальної географії було вивчення співвідношень між людиною, соціальними явищами і довкіллям [15, с. 251]. Термін географія людини (*Human Geography*) фактично був тотожний попередньому, його навіть уживали ті ж автори з невеликими нюансами, наприклад, Е. Гантінґтон (*E. Huntington*), бо стосувався він науки, яка теж займалася проблемою зв'язків між людиною чи її діяльністю і середовищем (географічним середовищем) [14, с. 401–402]. Така увага до довкілля зумовлена однією з панівних концепцій у західній географії XX ст. – інвайронменталізмом (*Environmentalism*), який вивчав вплив середовища на життя і діяльність людини [14, с. 308].

Наголосимо, що в Україні прийняті інші тлумачення. Предметом суспільної географії (у резюме англійською мовою перекладено як *Human Geography*) вважають геопросторову (територіальну) організацію суспільства чи його окремих частин: населення, виробничої, соціальної, політичної, духовної чи природно-ресурсної сфер [18, с. 16].

Отже, якщо ми не зараховуємо себе до прихильників соціал-дарвінізму, а справді зважаємо на унікальний статус людини, то уникатимемо поєднання соціального з екологічним у назвах. Так само досить звичне для нас словосполучення "екологія люди-

ни” спонукає задуматися над тим, що надання йому якихось інших тлумачень, окрім як взаємозв’язків виду *homo sapiens* із біотичними й абіотичними чинниками, неминуче веде за рамки біології, котра не займається ані суспільними, ані духовними проблемами, а отже, потребує іншої назви.

Пригадаймо ще кілька визначень галузей географії і суміжних наук, які стосуються екології у небіологічному сенсі слова: *екологічна географія* – розділ географії, предметом якого є вивчення географічного середовища з екологічного (гуманітарно-екологічного) погляду з метою вирішення екологічних проблем людства [5]; *екологічна геоморфологія* – наука, суть якої полягає у вивченні та оцінці рельєфу як компонента ландшафту, що безпосередньо впливає на умови життя та господарювання людини, а також рельєфотвірних процесів і супутніх їм явищ, що спричиняють відхилення від екологічної ситуації [6]. Головним завданням *екологічного ландшафтознавства* є розробка ландшафтних основ вирішення проблем людини та обґрунтування шляхів оптимізації стану природного середовища [9, с. 131].

“Екологічна(е)” у назві означає вивчення особливостей розвитку ландшафтів чи рельєфу з позиції ролі в житті біоти. З погляду українських учених це, можливо, парадоксально, проте за кордоном екологічна геоморфологія функціонує у такому значенні. Г. Троппмайр (*Troppmair*) визначив екологічну геоморфологію як новий напрям, що вивчає форми рельєфу і процеси рельєфотворення у зв’язку з біологічними компонентами ландшафту [21]. Тому рельєф у такому розумінні – один з чинників, що контролює місцеві екологічні обстановки, створюючи певні умови стоку, мезо- і мікроклімату. Такий погляд частково підтримав Ю. Селіверстов, на думку якого, екогеоморфологія – розділ наук про Землю, який досліджує причинно-наслідкові зв’язки так званої літогенної основи ландшафтів з геоекологічними ситуаціями чи змінними зовнішніми умовами природного або антропогенного характеру, що відображаються у докорінних трансформаціях органічного світу [12].

Ще парадоксальніше те, що Д. Р. Коутс (*D. R. Coats*), якого українські й російські дослідники вважають автором терміна “екологічна геоморфологія”, насправді 1971 р. запровадив термін “довкіллєва геоморфологія” (*Environmental Geomorphology*, а не *Ecological Geomorphology*), а 1972 р. сформулював завдання цієї галузі: 1) вивчення процесів і явищ, які дуже сильно впливають на діяльність людини, наприклад, катастрофічні паводки, зсуви; 2) аналіз дії людини на рельєф, що порушує рівновагу екосистем; 3) оцінка можливого використання людиною геоморфологічних аґентів (вода, вітер як енергоресурси) чи поверхневих відкладів і наслідків такого використання; 4) використання геоморфологічних принципів у разі планувань землекористування [19]. Назву цитованої вище статті Д. Р. Коутса 1990 р. *“Perspectives of environmental geomorphology”* редактори реферативного журналу “География” переклали як “Перспективы экологической геоморфологии”. Хоча самі дослідники, які займаються проблематикою екологічної геоморфології, визнають її аналогом інвайронментальної геоморфології зарубіжних країн [16, с. 41].

Наша планета сьогодні – складна система, у якій з використанням неживого субстрату, поєднуються сфера інстинктів та сфера розуму. У стародавніх греків було гарне слово, яким вони позначали відому їм частину населеної Землі з Елладою в центрі, – ойкумена (ейкумена). Згодом так почали називати сукупність населених людиною регіонів земної кулі [2, с. 665]. І ойкумена, і екологія, і економіка походять від одного грецького кореня – *οίκος* (буквально “дім”). Поняття “ойкумена” частково перекривається з поняттям “географічне середовище” (частина географічної оболонки Землі,

яка безпосередньо пов'язана з життям і діяльністю людини та є необхідною і постійною матеріальною основою розвитку суспільства [8]). Тут очевидні різні акценти: тлумаченню ойкумени не властиве відчуження, яке ми простежуємо у тлумаченні географічного середовища, що тільки *пов'язане* з суспільством, але єдиного цілого з ним не утворює.

Тому один з варіантів для назви галузі, об'єктом якої є заселена й окультурена частина нашої планети, а предметом – взаємозв'язки між суспільством і природою на окресленій території, **–** це **ойкуменіка**. Ойкуменіка враховуватиме закономірності розвитку соціальних систем, зв'язки живих організмів з усіма умовами існування, просторово-часові особливості розташування компонентів географічної оболонки. З цієї причини питання соціальної екології, які стосуються взаємовідносин між суспільством і природою, ліпше віднести до ойкуменіки, у якій тісно переплітаються принцип еволюції стосовно розвитку природних систем та історичності стосовно розвитку суспільства. Якщо, враховуючи соціал-дарвіністський контекст, відкинути вживання слова "екологічний" стосовно будь-чого, що впливає на людське суспільство, то знову ж таки доцільніше використовувати назви, похідні від ойкуменіки: ойкуменічні проблеми й ойкуменічні кризи як наслідок нераціонального природокористування тощо. Зрозуміло, що ойкуменічні чинники впливатимуть на екологічні, проте екологічні стосуються умов існування всіх інших живих організмів, окрім людини. У визначеннях екологічного ландшафтознавства й екологічної геоморфології ми також бачимо приклади заміни ойкуменічної проблематики.

Отже, з урахуванням єдиного контексту слова "екологічний" – біологічного, визначення екологічної географії взагалі ставить під сумнів існування такої галузі, бо чи існують сьогодні екологічні проблеми виду *homo sapiens*? Завдяки розумові людина пристосувалася до найрізноманітніших зовнішніх умов з вакуумом включно. Існують екологічні проблеми інших видів живих організмів та їхніх угруповань, зумовлені антропогенним впливом, а всі прояви природних та антропогенних процесів і явищ, які створюють небезпеку для життя і діяльності людей, будуть ойкуменічними.

---

1. *Бобильов Ю.П.* Концепції сучасного природознавства. – К.: Центр навч. літератури, 2003. – 244 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. – К., Ірпінь : ВТФ ,,Перун", 2002. – 1440 с.
3. *Вовк С.М.* Філософські основи природознавства: Підручник: У 2 ч. – Чернівці: Б. в., 2002. – 295 с.
4. *Гирусов Э.В.* Система ,,общество – природа" (проблемы социальной экологии) – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1976. – 167 с.
5. *Исаченко А.Г.* Экологическая география Северо-Запада России. – СПб, 1995. – Ч. 1. – 205 с.
6. *Ковальчук І.П.* Регіональний еколого-геоморфологічний аналіз. – Львів: Ін-т українознавства, 1997. – 440 с.
7. *Кучерявий В.П.* Екологія. – Львів: Світ, 2001. – 500 с.
8. *Маринич О.М.* Географічне середовище // Укр. геогр. енциклопедія – Т. 1. – К., 1989. – С. 247.
9. *Міллер Г.П., Петлін В.М., Мельник А.В.* Ландшафтознавство: Теорія і практика: Навч. посібн. – Львів: ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 2002. – 172 с.
10. *Мороз С.А., Онопрієнко В.І., Бортник С.Ю.* Методологія географічної науки: Навч. посібн. – К.: Заповіт, 1997. – 333 с.

11. *Польшаков В.І., Богдан М.В.* Концепції сучасного природознавства: Навч. посібн. – Чернігів: Чернігівські обереги, 2002. – 176 с.
12. *Селиверстов Ю.П.* Экологические проблемы ландшафтоведения: экогеоморфология // Геоэкологические аспекты хозяйствования, здоровья и отдыха: Тез. докл. межгос. науч. конф. Пермь, май 1993. – Пермь, 1993. – Ч. 1. – С. 9–13.
13. *Сидоренко Л.І.* Сучасна екологія. Наукові, етичні та філософські ракурси: Навч. посібн. – К.: ПАРАПАН, 2002. – 152 с.
14. Словарь общегеографических терминов / Под ред. Л. Дадли Стампа / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1975. – Т. 1. – 407 с.
15. Словарь общегеографических терминов / Под ред. Л. Дадли Стампа / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1976. – Т. 2. – 394 с.
16. *Стецюк В., Ткаченко Т.* Екологічна геоморфологія України (теорія і практика регіональної екологічної геоморфології). – К.: Стафед – 2, 2004. – 224 с.
17. *Черваньов І.Г.* Інвайронментологія – наука про "оселю людини" та її поступ // Укр. геогр. журнал. – 2004. – №1. – С. 57–64.
18. *Шаблій О.І.* Основи загальної суспільної географії: Підручник. – Львів: ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 444 с.
19. *Coats D.R.* Perspectives of environmental geomorphology // Zeitschrift für Geomorphologie. – 1990. – Vol. 34.– N 79. – P. 83–117. – Привед. по: Реферат. журнал "География". – 1990. – 10Г169.
20. The New Encyclopædia Britannica: 15th Edition. – Chicago, 1993. – Vol. 4. – 981 p.
21. *Troppmair H.* Geomorfologia e Ecologia // Bol. geogr. teor. – 1990. – Vol. 20. – N 39. – P. 98–102. – Привед. по: Реферат. журнал "География". – 1993. – 4Г110.

THE ECOLOGYCAL BRANCHES IN GEOGRAPHY: THE PROBLEM OF THE NAME AND THE CONTENT

O. Koltoun

Ivan Franko National University of Lviv, Doroshenka Str., 41,
79000, Lviv, Ukraine, (032)2964-598
E-mail: oksana_koltun@ukr.net

The analysis of the names and the contents of ecology, socioecology, social geography, ecological geomorphology e.c. is given. The new name – oecumenics – for environmental-social science is proposed.

Key words: ecology, geography, oecumenics.

Стаття надійшла до редколегії 16.06.2005
Прийнята до друку 22.06.2005